

جمهوری اسلامی ایران و نظم نوین جهانی

مهدی نظریور

کارشناس ارشد علوم سیاسی

از قرن بیستم با عنوان‌های، قرن اتم، قرن فضا، قرن اطلاعات، قرن ارتباطات و قرن تحولات بزرگ و انقلاب‌ها یاد می‌شود. در این قرن برای نخستین بار پای انسان به فضا باز شد و در همین قرن انسان این توانایی را پیدا کرد که هسته اتم را بشکافد و با آزاد کردن انرژی آن، بمب‌های اتمی را تولید کند. همچنین در این قرن انسان توانست وسیله‌ای به نام رایانه (کامپیوتر) بسازد و ماهواره‌هایی را به فضا بفرستد تا به راحتی صدا و تصویر را از هر گوشه‌ای از جهان به گوشه دیگر آن، ارسال کند و پیام خود را به گوش جهانیان برساند. افزون بر این، در قرن بیستم تحولات زیادی رخ داده که بدون اغراق می‌توان گفت، در طول این قرن به اندازه همه قرون متبادی تاریخ بشر تحولات سیاسی-اجتماعی در گوشه و کنار دنیا رخ داده است. جنگ جهانی اول و پیامدهای آن، بروز و ظهور ایدئولوژی‌ها و مکتب‌های سیاسی مثل کمونیسم، فاشیسم، نازیسم، و... بحران اقتصادی جهان، جنگ جهانی دوم، تقسیم جهان به دو بلوک شرق و غرب، تأسیس سازمان ملل متحد و اتحادیه‌ها و پیمان‌های نظامی، سیاسی و اقتصادی، پدیده جنگ سرد، انقلاب‌های روسیه، چین، کوبا، الجزایر، ویتنام، ایران، نیکاراگوئه و... و جنگ‌های کره، ایران و عراق و... از جمله مهم‌ترین این تحولات می‌باشند.

با همه این دگرگونی‌ها، نظم حاکم بر این قرن پرفراز و نشیب، از ۱۹۴۵ تا ۱۹۹۰ م، بر اساس نظام دو قطبی، بر امریکا و شوروی سابق، متکی بود، اما در ۱۹۹۰ م، یکی از این دو قطب فرو پاشید و خود به پانزده کشور مستقل با نظام‌های سیاسی و اجتماعی گوناگون تقسیم شد. پس از این حائنه، این سؤال مطرح شد که پس از فروپاشی شوروی سابق چه نظمی در روابط بین الملل حاکم خواهد شد؟ به عبارت دیگر، سؤال این بود که در دهه پایانی قرن بیستم و آغاز هزاره سوم میلادی، نظم حاکم بر روابط انسان‌ها در سراسر جهان چگونه خواهد بود؟ آیا جهان شاهد نظم جدید یک قطبی، دو قطبی یا چند قطبی خواهد شد و یا نظم جدیدی بر اساس و محور سازمان ملل متحد شکل خواهد گرفت و همه کشورها اعم از کوچک و بزرگ در آن نقش خواهند داشت؟

اولین نظریه‌ای که در این باره ارائه شد، نظریه «نظم نوین جهانی» (New World order) بود. جرج بوش (George Bush) رئیس جمهور وقت امریکا در ۱۹۹۰ م. و پس از شکست عراق در جنگ کویت^(۱) به وسیله امریکا و متحدانش، نظم نوین جهانی را مطرح کرد. او در ۲۱ شهریور ۱۳۶۹ شمسی و پیش از نشست مشترک کنگره امریکا^(۲) استقرار یک نظم نوین را پس از فروپاشی شوروی سابق نوید داد و گفت:

نظم نوین جهانی، منوط و وابسته به رهبری امریکا، قدرت امریکا و ارزش‌های امریکا است.^(۳)

وی همچنین در کنگره امریکا برای نظم نوین ادعایی خود، چهار هدف را ذکر کرد که عبارت بودند از:

۱- خاتمه دادن به اختلافات از طریق روش‌های مسالمت آمیز؛

۲- اتحاد علیه زور و تروریسم؛

۳- کاستن و کنترل زرادخانه‌ها و سلاح‌های اتمی؛

۴- رفتار عادلانه همه ملت‌ها.^(۴)

علاوه بر این، وی برای نظریه خود در خاورمیانه، یعنی منطقه حساسی که جمهوری اسلامی ایران نیز در آن قرار دارد، چهار هدف را بیان کرد که عبارت بودند از:

۱- حل و فصل مناقشات منطقه‌ای؛

۲- اعمال کنترل تسلیحاتی در منطقه؛

۳- ترتیبات جدید امنیت منطقه‌ای؛

۴- ترغیب دموکراسی، عدالت اجتماعی و شکوفایی اقتصاد. (۵)

البته ویژگی‌های دیگری نیز برای نظم نوین جهانی امریکا ذکر کرده‌اند؛ مثل رعایت حقوق بشر در سراسر دنیا، حاکمیت قانون، حفظ حاکمیت کشورها، وجود چند مرکز عمده قدرت مثل امریکا، اروپا، چین، ژاپن، روسیه و هند و مجموعه‌ای از کشورهای کوچک‌تر. (۶) ولی آن چه قطعی است، این است که امریکا خواهان نظم در جهان است که سایر کشورها، هژمونی و سلطه آن کشور را از نظر سیاسی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی بپذیرند و سر تسلیم فرود آورند.

نکته‌ای که در این جا قابل ذکر است، آن که علاوه بر نظریه فوق، نظریه‌های دیگری مثل نظریه برخورد یا جنگ تمدن‌ها (The clash of Civilization) توسط ساموئل هانتینگتون، پایان تاریخ و آخرین انسان (The end of history and the lastman)، توسط فرانسیس فوکویاما، به سوی تمدن جدید (Creating a new civilization) توسط الوین و هایدی تافلر، گفت و گوی فرهنگ‌ها و تمدن‌ها توسط آقای خاتمی و نیز نظریه جهانی شدن (Globalization) برای قرن ۲۱ ارائه شده است که در مقاله‌های آینده، به بررسی و نقد آن‌ها خواهم پرداخت. در این مقاله تنها به موضع و نقش جمهوری اسلامی ایران در مقابل نظم نوین مورد نظر امریکا اشاره خواهیم کرد.

نفی نظم نوین جهانی با حاکمیت امریکا

نظام بین الملل تک قطبی زیر سلطه و سیطره امریکا و یا نظم جهانی که یکی از قطب‌های عمده و مؤثر آن امریکا باشد، به هیچ عنوان نمی‌تواند مورد قبول و حمایت نظام جمهوری اسلامی ایران قرار گیرد. امریکا، با بیش از ۴۵ سال حاکمیت در نظام دو قطبی جهان کارنامه سیاه و تاریکی را از نظر عدالت، آزادی و استقلال، در جهان به یادگار گذاشته است. امریکا در راستای بلوک بندی جهان به ایجاد پیمان‌ها و سازمان‌های نظامی و اقتصادی دست زد تا بر مبنای آن‌ها، اقتدار و سلطه خود را حفظ کند. از اسرائیل غاصب در مقابل اشغال کشور فلسطین و کشتار وحشیانه مسلمانان مناطق اشغالی حمایت کرده و می‌کند. همچنین با این که رژیم اشغالگر قدس از رعایت قوانین بین المللی سرپیچی می‌کند، پیمان دفاعی و استراتژیک با آن منعقد کرده و کمک‌های نظامی و اقتصادی

فراوانی به صورت هدایی و یا به صورت وام دراز مدت به آن کشور می‌دهد. مهم‌تر از همه، از خواسته‌های غیر قانونی و زورمدارانه آن کشور در کنفرانس صلح خاورمیانه بدون چون و چرا حمایت می‌کند.

امریکا همواره با ابزارهایی مانند وام، اعتبارات، دانش فنی و... کشورهای جنوب یا جهان سوم را به خود وابسته کرده و بحران بدهی‌ها را به وجود آورده است. این دولت استکباری، در کشتار بسیاری از مردم جهان چون ویتنام دست داشته و از دیکتاتورها در کشورهای چون ایران، شیلی، فیلیپین، کوبا، برزیل، و آرژانتین حمایت کرده است. همچنین پس از پیروزی انقلاب اسلامی و فروپاشی نظام استبدادی شاه، ده‌ها توطئه در جهت براندازی نظام جمهوری اسلامی ایران تهیه و تدارک دیده است. در جنگ تحمیلی عراق علیه ایران نیز با حضور گسترده ناوگان‌های خود در منطقه و حمایت همه‌جانبه از عراق و کشورهای حامی او، مشکلات بسیاری را در راه تحقق آرمان‌های انقلاب اسلامی ایجاد کرده است. هم‌اکنون نیز با تهمت‌هایی مانند حمایت ایران از تروریسم، عدم رعایت حقوق بشر، مخالفت با روند صلح خاورمیانه و تولید و تکثیر سلاح‌های کشتار جمعی، به تحریم نفتی ایران اقدام کرده و با حضور گسترده نظامی خود در خلیج فارس در مقابل دولت و مردم ایران مواضع خصمانه اتخاذ می‌کند. بنابراین، ملت مسلمان و انقلابی ایران به همراه رهبر و دولت خود، هرگز سر تسلیم در قبال سلطه جویبی امریکا فرود نخواهد آورد و با تمام قوا در برابر نظم نوین امریکایی، مقاومت خواهد کرد.

چگونگی تأثیر انقلاب اسلامی بر نظم نوین جهانی

موقعیت استراتژیک و توانایی‌های بالقوه و بالفعل اقتصادی و نظامی جمهوری اسلامی ایران، نقش قابل ملاحظه‌ای را برای کشورمان در نظم نوین بین‌المللی فراهم آورده است. ایران در منطقه خاور میانه و خلیج فارس از اهمیت ژئوپلیتیک برخوردار است. همچنین همسایگی ایران با کشورهای تازه استقلال یافته آسیای میانه که مشترکات فرهنگی و عمیق با ایران دارند، به این اهمیت افزوده است. مجموعه عوامل فوق به اضافه ذخایر زیرزمینی، نیروی انسانی سرشار، بنادر، راه آهن و جاده‌های مهم ارتباطی و تجارب نظامی هشت سال دفاع مقدس و دست‌یابی به فناوری‌های پیشرفته نظامی، ایران را به طور محوری، آماده ایفای نقش مهم در نظم نوین می‌کند. اینک به محورهایی که امکان

تأثیر جمهوری اسلامی ایران را بر نظم نوین جهانی در سطح منطقه و جهان فراهم می‌کند به اختصار اشاره می‌کنیم.

الف - سازمان کنفرانس اسلامی

سازمان کنفرانس اسلامی با شرکت سران کشورهای اسلامی در سال ۱۳۴۸ ه. ش / ۱۹۶۹ م، در مراکش تشکیل شد^(۷) و هم اکنون بیش از پنجاه کشور مسلمان به عضویت آن درآمده‌اند. این سازمان در حال حاضر مهم‌ترین ارگانی است که همه کشورهای مسلمان در آن به طور جدی شرکت کرده و فعالیت دارند.

کشورهای اسلامی در سه قاره آسیا، آفریقا و اروپا، مجموعه ای هستند که نیروی نهفته عظیمی در خود دارند و با رهبری واحد و خط مشی هماهنگ می‌توانند در نظام بین المللی، یک عامل مؤثر و فعال باشند. زمینه‌های وحدت و همگرایی در این کشورها در موارد ذیل است:

۱- وحدت مذهبی و دینی؛

۲- وحدت فرهنگی منطقه‌ای (اعراب در خلیج فارس، سیاهان در آفریقا و فارسی زبانان در آسیای میانه)؛

۳- وضعیت مشابه اقتصادی و سیاسی (جهان سومی بودن)؛

۴- مشابهت تاریخ استعماری در این کشورها و مبارزات استقلال طلبانه.^(۸)

جمهوری اسلامی ایران می‌تواند با بهره‌گیری از این زمینه‌های همگرایی و وحدت، یک قطب ایدئولوژیک در جهان ایجاد کند که در مقابل هرگونه سلطه قدرت‌مندان، به ویژه امریکا، ایستادگی و مقاومت کند. اگر این تعداد از کشورها، همان طوری که از نظر سیاسی تحت عنوان سازمان کنفرانس اسلامی گرد آمده‌اند، از نظر اقتصادی نیز به وحدت برسند، میتوانند یک قطب سیاسی و اقتصادی نیرومند^(۹) در مقابل نظم نوین مورد نظر امریکا تشکیل دهند و در صحنه سیاست منطقه‌ای و بین المللی بر آن تأثیر بگذارند.

ب - سازمان ملل متحد

سازمان ملل متحد، در فرآیند نظم نوین جهانی دارای اهمیت و نقش بارزی خواهد بود. این سازمان دارای ارکان گوناگونی مانند، مجمع عمومی، شورای امنیت، شورای اقتصادی - اجتماعی، دیوان بین المللی و دبیر خانه است که هر کدام در زمینه‌های مختلفی فعالیت می‌کنند. ایران از امضاکنندگان منشور ملل متحد و از بنیانگذاران اولیه سازمان

ملل متحد بوده است و از آغاز در همه ارکان و سازمان‌های تخصصی آن نیز حضور داشته است. این سازمان بین‌المللی، هر چند با حق و توی موجود در شورای امنیت توسط پنج کشور بزرگ (امریکا، انگلیس، روسیه، فرانسه و چین) تحت تأثیر قدرت‌های بزرگ دنیا است؛ اما جمهوری اسلامی ایران در صورت کسب موفقیت در هر یک از ارکان آن، می‌تواند با همکاری و حمایت کشورهای اسلامی، بر نظم نوین جهانی تأثیر بگذارد.

اگر وضعیت فعلی ساختار سازمان ملل متحد باقی بماند، ایران می‌تواند با تشکیل گروه‌هایی مانند گروه کشورهای اسلامی، گروه کشورهای جهان سوم، گروه کشورهای صادرکننده نفت، گروه کشورهای آسیایی و یا تحت هر عنوان دیگر، به صورت دسته‌جمعی در شورای امنیت و ارکان دیگر آن سازمان تأثیر بگذارد و از آن طریق سیاست‌های مورد نظر خود را در راستای منافع کشورهای اسلامی یا جهان سوم بر آن سازمان و یا قدرت‌های بزرگ جهان، به ویژه امریکا، دیکته کند. اما اگر به هر دلیل، دنیا نخواهد ساختار فعلی سازمان ملل متحد را تغییر دهد، ایران می‌تواند با همکاری کشورهای اسلامی یا جهان سوم، خواستار وجود شورای امنیت، بدون حق و توی، و یا دست کم خواستار افزایش اعضای دائم شورای امنیت از پنج عضو به هفت عضو یا بیشتر از آن باشد، زیرا هرچه تعداد کشورهای صاحب حق و توی بیشتر باشد، تصمیم‌گیری و اعمال نفوذ قدرت‌های بزرگ در آن کمتر خواهد بود.

ج - آسیای میانه (مرکزی)

کشورهای تازه استقلال یافته و رهیده از بند کمونیسم شوروی سابق در آسیای میانه و حتی قفقاز، در کنار ایران می‌توانند قطب جدید سیاسی، اقتصادی و فرهنگی تشکیل دهند که بر سیاست‌های جهانی و نظم نوین مورد نظر امریکا، تأثیر بسزایی داشته باشد. جمهوری اسلامی ایران از جهت اقتصادی، سیاسی، ایدئولوژیکی و فرهنگی می‌تواند مرکزیت این کشورها قرار بگیرد. زمینه‌های مشترک دینی، فرهنگی و اقتصادی می‌تواند به روابط عمیق و گسترده‌ای تبدیل شود و این قطب جدید را به یکی از بازیگران اصلی منطقه‌ای و بین‌المللی مبدل سازد. ایجاد و توسعه سازمان‌هایی مانند سازمان کشورهای همجوار دریای خزر، سازمان کشورهای فارسی‌زبان و یا اکو، امید روشنی در تحقق این آرمان است. این منطقه استراتژیک با نیروی انسانی بسیار، منابع زیرزمینی بی‌شمار و خلاقیت‌های وافر می‌تواند تحت رهبری دینی و سیاسی جمهوری اسلامی ایران، یکی از قطب‌های مهم سیاسی و اقتصادی تأثیرگذار بر نظم نوین جهانی باشد. (۱۰)

د - سازمان همکاری اقتصادی (اكو) (۱۱)

در سال ۱۳۶۰ ه. ش. سازمان همکاری اقتصادی (اكو) با شرکت کشورهای ایران، ترکیه و پاکستان و بر اساس الگوی همکاری عمران منطقه‌ای (ستتو)^(۱۲) که قبل از انقلاب اسلامی بین سه کشور فوق وجود داشت، شکل گرفت. تعداد اعضای این سازمان در سال ۱۳۷۱ ه. ش / ۱۹۹۲ م، با شرکت کشورهای تازه استقلال یافته شوروی سابق مانند جمهوری آذربایجان، قزاقستان، ترکمنستان ازبکستان، تاجیکستان، قرقیزستان و افغانستان به ده عضو رسید.^(۱۳)

«اكو» در حال حاضر مهم‌ترین سازمان منطقه‌ای در منطقه خزر و آسیای مرکزی است و هر سال جلسه‌ای با شرکت سران کشورهای عضو در یکی از این کشورها تشکیل می‌شود. علاوه بر آن، گاهی نیز جلساتی بین وزرای خارجه کشورهای مذکور و یا سایر مسؤولین برگزار می‌شود. دولت جمهوری اسلامی به دنبال این هدف است که سازمان اكو به یک گروه اقتصادی منطقه‌ای تبدیل شده تا بتواند در مقابل بلوک‌های دیگر در قرن ۲۱ رقابت کند.^(۱۴)

با توجه به ویژگی‌های مشترک کشورهای عضو و به ویژه موقعیت ایران در بین اعضا، در صورت همکاری و همگرایی بیشتر و فعال‌تر آن‌ها این سازمان می‌تواند با محوریت ایران تبدیل به یک قطب اقتصادی و سیاسی منطقه‌ای شده، تأثیر مثبت زیادی بر سیاست‌های بین‌المللی و جهانی بگذارد.

مهم‌ترین مشکل در راه رسیدن به این اهداف وابستگی سیاسی، اقتصادی، نظامی دو کشور ترکیه و آذربایجان به امریکا و اسرائیل است. هر قدر این دو کشور از غرب فاصله بگیرند و به اعضای دیگر اكو نزدیک‌تر شوند، اكو به اهدافش نزدیک‌تر خواهد شد.

ه - سازمان کشورهای صادرکننده نفت (اوپک) (۱۵)

در سال ۱۳۳۹ ه. ش / ۱۹۶۰ م، پنج کشور ایران، ونزوئلا، عربستان سعودی، عراق و کویت، سازمان کشورهای صادرکننده نفت (اوپک) را در بغداد تشکیل دادند. در سال‌های بعد، کشورهای قطر، اندونزی، لیبی، امارات متحده عربی، الجزایر، نیجریه، اکوادور و گابن نیز به عضویت آن در آمدند. بدین ترتیب، تعداد اعضای آن به سیزده کشور رسید.^(۱۶)

با توجه به روند رو به افزایش مصرف انرژی و به ویژه نفت در جهان و وابستگی کشورهای صنعتی غرب به نفت خام، با هماهنگی بیشتر اعضا در اتخاذ خط مشی و سیاست واحد، سازمان اوپک می‌تواند به یک قطب اقتصادی نیرومند و تأثیرگذار بر

سیاست‌های جهان تبدیل شود. دو کشور عربستان سعودی و جمهوری اسلامی ایران با داشتن ذخایر عظیم نفت و گاز، از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین اعضای این سازمان می‌باشند. همکاری و روابط بهتر این دو کشور در سازمان اوپک، از یک سو می‌تواند به انسجام و وحدت آن کمک بیشتری بکند و از سوی دیگر همین طور که در سال‌های اخیر نشان داده است، از کاهش بی‌رویه و بی‌دلیل قیمت نفت جلوگیری به عمل آورد. با گسترش و بهبود روابط ایران و عربستان سعودی در اوپک و انسجام بیشتر آن دو کشور، به طور حتم، اوپک در آینده نزدیک، تبدیل به یکی از مهم‌ترین قطب‌های اقتصادی جهان خواهد شد. علاوه بر این در صورتی که دو کشور عربستان و ایران بتوانند با هماهنگی بین خود کشورهای مسلمان عضو را نیز با سیاست‌های خود، همگام کنند، این سازمان می‌تواند از نظر اقتصادی و سیاسی در درجه اول از منافع مسلمانان و در مراحل بعدی از منافع کشورهای جهان سوم در برابر نظم نوین اقتصادی مورد نظر آمریکا که بر اساس اقتصاد آزاد بدون مرز می‌باشد، دفاع کند.

مسئله جهانی شدن (Globalization) که در راستای نظم نوین آمریکا در حال حاضر تبدیل به یکی از بحث‌های جدی شده است، اگر شکل بگیرد و به واقعیت بپیوندد، از نظر اقتصادی شدیدترین ضربه را به کشورهای جهان سوم وارد خواهد کرد؛ زیرا در صورت جهانی شدن اقتصاد، مرزهای اقتصادی فرو می‌ریزند و شرکت‌های بزرگ دنیا با یکدیگر ادغام شده، غول‌های نوین اقتصادی را تشکیل خواهند داد و اقتصاد و بازرگانی دنیا را به دست خواهند گرفت. هزینه این ادغام‌ها و تمرکز ثروت را باید مصرف‌کنندگان، اعم از جهان سومی یا شهروندان معمولی کشورهای سرمایه‌داری بپردازند.

و - خاورمیانه

خاورمیانه، هم در نظام جهانی گذشته و هم در نظم نوین آینده، از مناطق مهم و حساس دنیا بوده و خواهد بود. اهمیت اقتصادی خاورمیانه از لحاظ منابع زیرزمینی، بویژه منابع غنی نفت و گاز برای کشورهای صنعتی غیر قابل انکار است. کانال سوئز به عنوان نزدیک‌ترین راه دریایی مدیترانه به اقیانوس هند، از اهمیت استراتژیک در این منطقه برخوردار است. فزونی جمعیت مسلمانان در این منطقه، نهضت‌ها و جنبش‌ها، احزاب و گروه‌های اسلامی و انقلابی در میان ملت‌ها، از نظر سیاسی، حساسیت ویژه‌ای به منطقه بخشیده است. توانایی‌های بالقوه کشورهایی مانند جمهوری اسلامی ایران، ترکیه، مصر، پاکستان، عراق و عربستان سعودی می‌تواند مانع منطقه‌ای مهمی بر سر راه تحقق نظم نوین ادعایی آمریکا باشد. (۱۷)

جمهوری اسلامی ایران با تکیه بر زمینه‌های مشترک مذهبی، جغرافیایی، اقتصادی و تاریخی می‌تواند این منطقه را به قطب اقتصادی و سیاسی تبدیل کند. کنفرانس اسلامی

می‌تواند در این زمینه به عنوان ابزار مناسبی در تحقق این گونه همگرایی مورد استفاده قرار گیرد. (۱۸)

□ خلاصه و نتیجه گیری

در مقاله اشاره شد که امریکامی خواهد با طرح نظم نوین جهانی، ارزش‌ها، قدرت نظامی، اقتصادی و سیاسی و فرهنگی خود را بر جهان دیکته کند. اما نظام جمهوری اسلامی ایران با تکیه بر سازمان‌های بین‌المللی و منطقه‌ای مثل سازمان ملل متحد، سازمان کنفرانس اسلامی، سازمان کشورهای صادرکننده نفت، سازمان همکاری اقتصادی (اگو) و یا محورهای آسیای میانه و خاور میانه، مانع اجرای نظم نوین مورد نظر امریکا شده و یا بر آن تأثیر گذاشته و کم اثر کند. جمهوری اسلامی ایران می‌تواند در مقابل نظم نوین، حکومت واحد جهانی اسلام را برای کل جهان یا حداقل برای کشورهای اسلامی ارائه دهد و خواهان اجرا و پی‌گیری آن شود. در این صورت نظم نوین مورد نظر امریکا در مقابل نظریه‌ای قرار خواهد گرفت که حداقل بیش از پنجاه کشور مسلمان جهان می‌توانند زیر پرچم آن جمع شوند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

- ۱ - به این جنگ، جنگ نفت، جنگ دوم خلیج فارس و جنگ خلیج فارس هم گفته می‌شود.
- ۲ - پدیده جهانی شدن، فرهنگ رجایی، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، نشر آگه، تهران، ۱۳۸۰، ص ۵۳.
- ۳ - فرهنگ علوم سیاسی، علی آقابخشی، مرکز مدارک علمی ایران، تهران، ۱۳۷۴، ص ۲۲۷.
- ۴ - گفتگوی تمدن‌ها و برخورد تمدن‌ها، سید صادق حقیقت، مؤسسه فرهنگی طه، قم، ۱۳۷۸، ص ۲۱-۲۲.
- ۵ - همان، ص ۲۲.
- ۶ - همان، ص ۲۲۷.
- ۷ - کیهان، ۷ خرداد ۱۳۷۰، ص ۱۱.
- ۸ - بازار مشترک اسلامی، غلامحسین خورشیدی، امیر کبیر، تهران، ۱۳۶۷، ص ۴۰.
- ۹ - مقالاتی در استراتژی ملی، محمد جواد لاریجانی، تهران، مرکز ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۹، ص ۴۵-۵۹.
- ۱۰ - ر.ک. ملت‌های آسیای میانه، حبیب‌الله ابوالحسن شیرازی، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۷۰.

11 - Economic Cooperation Organization (E.C.o)

12 - Reginal Cooperatoin For Development(R.C.D)

- ۱۳ - دور نمایی از ژئوپولیتیک منطقه خزر، آسیایی مرکزی پیروز مجتهدزاده، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، سال چهارم، شماره ۱۵۶ - ۱۵۵، (مرداد و شهریور ۱۳۷۹)، ص ۹.
- ۱۴ - همان.

15_ Organization of the petroleum exporting countries (opec).

- ۱۶ - تاریخ روابط خارجی معاصر ایران، مهدی نظر پور، اداره آموزش‌های عقیدتی - سیاسی حوزه نمایندگی ولی فقیه، ۱۳۷۹، ص ۲۶۲.
- ۱۷ - «دیدگاهی پیرامون شناخت و ماهیت نظام بین‌المللی»، مجله سیاست خارجی، سال چهارم، شماره چهارم، ۱۳۶۹، ص ۴۸۱ - ۴۹۰.
- ۱۸ - همان.